

ІНСТИТУЦІЙНІ АСПЕКТИ БЮДЖЕТНОГО МЕХАНІЗМУ РЕГІОНУ

INSTITUTIONAL ASPECTS OF THE BUDGETARY MECHANISM OF THE REGION

У статті досліджено бюджетний механізм регіону як суспільний інститут, що відіграє ключову роль у формуванні та реалізації регіональних бюджетів. Автори підкреслюють, що бюджетний механізм відображає специфічні форми економічних відносин між учасниками бюджетного процесу, і саме через нього забезпечується фінансове забезпечення соціально-економічного розвитку регіонів. Важливу увагу приділено інституційній сфері бюджетного механізму, яка є основою для його стабільного функціонування. Вона забезпечує здатність регіональних бюджетів ефективно адаптуватися до змін у зовнішньому середовищі, зокрема до коливань у соціально-економічних показниках та законодавчих змін.

Одним із центральних аспектів дослідження є роль формальних норм, які регулюють бюджетні відносини, в тому числі контрольних механізмів, що забезпечують належне виконання бюджетного процесу. Автори акцентують увагу на тому, що прозорість та підзвітність є критично важливими для досягнення ефективного управління фінансами на регіональному рівні. У цьому контексті важливою є роль органів державної влади, які не тільки здійснюють нагляд за процесом, але й сприяють підвищенню рівня довіри до бюджетної системи з боку громадян та бізнесу.

Крім того, стаття розглядає основні принципи функціонування інститутів бюджетного механізму, такі як конвергентність, що забезпечує зближення регіональних та національних інтересів, збалансованість, яка передбачає раціональний розподіл ресурсів, когерентність та сумісність, що сприяють узгодженню бюджетної політики з іншими сферами державного управління. Важливими також є принципи достатності ресурсів для виконання бюджетних зобов'язань, еволюційності, що передбачає постійне вдосконалення бюджетного механізму відповідно до змін у суспільстві, та стратегічної спрямованості, яка забезпечує довгострокову фінансову стабільність регіонів. Особлива увага приділяється взаємодії між формальними та неформальними інститутами, які впливають на ефективність бюджетного процесу. Автори наголошують на необхідності інтеграції міжнародного досвіду в національну практику для покращення функціонування бюджетного механізму.

Таким чином, стаття пропонує ширше розуміння бюджетного механізму як динамічного та адаптивного явища, здатного реагувати на нові виклики. Це вимагає не лише удосконалення правової та інституційної бази, але й підвищення професійної компетентності працівників, залучених до управління регіональними фінансами, що в кінцевому підсумку сприятиме фінансовій стабільності та ефективності управління на регіональному рівні.

Ключові слова: бюджетний механізм, економічні відносини, регіональні бюджети, інституційна сфера, фінансова стійкість, ефективність управління.

The article explores the budgetary mechanism of the region as a social institution that plays a key role in the formation and implementation of regional budgets. The authors emphasize that the budget mechanism reflects specific forms of economic relations between the participants in the budget process, and it is through this mechanism that the financial support for the socio-economic development of the regions is provided. Special attention is given to the institutional sphere of the budgetary mechanism, which serves as the foundation for its stable functioning. It ensures the ability of regional budgets to effectively adapt to changes in the external environment, particularly fluctuations in socio-economic indicators and legislative changes.

One of the central aspects of the study is the role of formal norms regulating budgetary relations, including control mechanisms that ensure proper execution of the budgetary process. The authors stress that transparency and accountability are critically important for achieving effective financial management at the regional level. In this context, the role of government authorities is essential as they not only supervise the process but also contribute to increasing public and business trust in the budget system.

Additionally, the article examines the key principles of the functioning of the institutions of the budgetary mechanism, such as convergence, which ensures the alignment of regional and national interests, balance, which involves the rational distribution of resources, coherence, and compatibility, which promote the alignment of budgetary policy with other areas of public administration. Other important principles include resource sufficiency for fulfilling budgetary obligations, evolutionary development, which implies the continuous improvement of the budget mechanism in response to societal changes, and strategic orientation, which ensures the long-term financial stability of the regions. Special attention is paid to the interaction between formal and informal institutions that affect the efficiency of the budgetary process. The authors highlight the necessity of integrating international experience into national practice to improve the functioning of the budget mechanism.

Thus, the article offers a broader understanding of the budget mechanism as a dynamic and adaptive phenomenon capable of responding to new challenges. This requires not only the improvement of the legal and institutional framework but also the enhancement of the professional competence of employees involved in regional financial management, which ultimately contributes to financial stability and effective governance at the regional level.

Key words: budgetary mechanism, economic relations, regional budgets, institutional sphere, financial stability, management efficiency.

УДК 35.071.2

DOI <https://doi.org/10.32782/pma2663-5240-2024.42.8>

Дволітка А.Я.

аспірант кафедри публічного управління та адміністрування Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

Постановка проблеми. Історично процес становлення бюджетного механізму в Україні супроводжувався складними трансформаційними змінами, які торкнулися економічної, соціальної та політичної сфер життя. Досвід проведених реформ засвідчив наявність численних труднощів при його формуванні в умовах ринкової економіки. Застосування неокласичних підходів призвело до трансформаційної кризи. Рекомендації, яким слідувала Україна, зокрема застосування принципів Вашингтонського консенсусу (лібералізація та фінансова стабілізація) [1], не відповідали її реальним умовам, що спричинило неочікувані економічні наслідки. Руйнування командно-адміністративних форм господарювання за відсутності розуміння функціонування ринкового механізму призвело до інституційного вакууму та поширення опортуністичної поведінки серед учасників бюджетного процесу. Не зважаючи на численні нормативно-правові акти, прийняті в процесі його формування та становлення в Україні, інституційні трансформації не змогли створити ефективний інститут державного управління та підірвали довіру населення до подальших спроб держави сформувати дієвий бюджетний механізм.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українській економічній літературі обґрунтуванню темпів та масштабів інституційних трансформацій присвячена значна кількість наукових праць.

Зокрема академік НАН України В. Геєць вважає, що для забезпечення успішного економічного розвитку необхідні не лише довіра населення до процесів перетворення та врахування мотивів, формуючих цю довіру, й інституціональні перетворення, завдяки яким ця довіра (тобто ставлення до того, що відбувається) реалізується [1]. На думку академіка НАН України О. Алімова, необхідність розв'язання багатьох проблем потребує науково обґрунтованого підходу до ефективного розв'язання питань інституціонального забезпечення економічного розвитку. Адже відставання інституціональних змін в Україні від радикальних ринкових реформ призвело до виникнення та поглиблення суперечностей між застарілими принципами формування системи державного управління, що тяжили до радянських догм, і лібералізацією економічних відносин [2].

Як зазначає В. Кредісов, інституціональне середовище має вирішальне значення для вибору цілей, ідеології, правил гри, шляхів, моделей, етапів, механізмів соціальних перетворень, суспільної системи. Тому важливо, щоб інституціональна атмосфера створювала сприятливі умови для оптимального розвитку

країни, підвищувала могутність держави і добробут народу, змінювала його етичні устрої. Інституціональне забезпечення відтворення економічної системи залежать від легітимних і суспільних інститутів. Вони утворюють інституціональну систему, в якій реалізуються складні виробничі, економічні, соціальні, екологічні й побутові відносини усіх суб'єктів громадянського суспільства. Важливу роль у функціонуванні ринкової інституціональної системи відіграють її біхевіоріальні складові [3].

Аналіз значної кількості досліджень в сфері інституціоналізму, зокрема роботи таких учених як В.Д. Базилевича [4], Т.І. Єфименко [5], П.М. Леоненка [6], В.М. Опаріна [7], В.Л. Осецького [8], С.В. Слухая [9], Н.В. Савчук [10], А.А. Чухно [11], В.М. Федосова та С.І. Юрія [12] та ін. дає змогу нам говорити про важливість адаптації інститутів до специфічних умов для підвищення ефективності бюджетного механізму. Наукові публікації вчених зосереджуються на ролі неформальних інституційних норм, таких як культурні та історичні особливості, у формуванні бюджетного процесу і їх впливі на регіональний розвиток. У дослідженнях наголошується на значенні правових меж, які забезпечують стабільність та передбачуваність бюджетного механізму, що є критично важливим для довгострокового економічного планування. Важливим аспектом досліджень є аналіз взаємодії між державними та приватними інститутами, які впливають на процес розподілу фінансових ресурсів і сприяють регіональному економічному зростанню. Наявні публікації акцентують увагу на необхідності удосконалення методологічних підходів до оцінки ефективності інституційних змін бюджетного механізму, щоб забезпечити більш точну і об'єктивну оцінку їхнього впливу на регіональну економіку.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Сучасні виклики глобалізованого світу ставлять нові завдання перед вітчизняною економікою та наукою. В умовах військового стану в країні та швидкого темпу розвитку цифрових технологій, постає проблема створення ефективного інституту бюджетного механізму регіону для задоволення зростаючих потреб громадян. Тоді як подальший розвиток "нової" економіки безпосередньо залежить від ефективного бюджетного механізму, що робить це питання надзвичайно актуальним.

Мета статті передбачає дослідження та аналіз ролі інституційних чинників у формуванні та функціонуванні бюджетного механізму на регіональному рівні, визначення їх впливу на економічну стабільність і розвиток

регіонів, а також розробка рекомендацій щодо оптимізації механізму в умовах сучасних соціально-економічних викликів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Бюджетний механізм регіону можна розглядати як суспільний інститут, оскільки держава через правові регламентації бюджетних відносин формує конкретні правила гри та встановлює інструменти свого впливу на них. Теоретично, бюджетний механізм визначається як економічна категорія, що відображає широкий спектр відносин у суспільстві. Дослідження цього механізму за його змістовним наповненням дозволяє виділити систему специфічних форм економічних відносин між його складовими елементами та визначається наявністю відповідних інститутів.

Інституційна сфера бюджетного механізму регіону є необхідною для реалізації основних завдань, таких як забезпечення стабільності та ефективності функціонування регіональних бюджетів. Її важливість полягає в здатності адаптувати бюджетні процеси до змін у економічному та соціальному середовищі. Це включає розвиток правових норм, які регулюють бюджетні відносини, та механізмів контролю за їх виконанням. Також важливою є роль органів державної влади у забезпеченні прозорості та підзвітності бюджетного процесу.

Інституційна сфера повинна включати механізми оцінки та моніторингу ефективності використання бюджетних коштів. Забезпечення збалансованого розвитку регіонів також вимагає наявності інститутів, які підтримують міжрегіональне співробітництво та обмін досвідом. Ефективність бюджетного механізму регіону значною мірою залежить від спроможності інститутів адаптуватися до нових викликів та умов. Це вимагає постійного вдосконалення законодавчої бази та підвищення професійної компетентності кадрів, які задіяні в бюджетний процес регіону. Нарешті, важливим аспектом є інтеграція міжнародного досвіду у національну практику бюджетного механізму регіону.

Відтак наявність інститутів бюджетного механізму регіону зумовлена необхідністю реалізації його основних функцій [13]:

- забезпечення збалансування доходів кожного бюджету з його видатками;
- створення максимальної зацікавленості місцевих органів влади у виконанні планів надходжень загальнодержавних податків і платежів;
- забезпечення рівномірності надходжень доходів протягом року паралельно зі стійкістю та самостійністю кожного бюджету;
- закріплення зв'язку органів місцевої влади з підприємствами та галузями господарства.

Інститути, як невід'ємні компоненти бюджетного механізму регіону, дозволяють подолати проблеми «неокласичних ям», що виникають при взаємодії між учасниками бюджетного процесу. У процесі цієї взаємодії притягуються та відштовхуються інтереси учасників, реалізуються їх потреби та мотивація, формуються протиріччя та визначається рівень згоди на основі суспільного визнання витрат та доходів, організовується та інформується взаємодія відповідно до їх статусу.

Дослідження інститутів за Д. Нортоном [14] дає можливість виділити надконституційні, конституційні та економічні правила в межах бюджетного механізму регіону:

– надконституційні правила можуть мати як формальний, так і неформальний характер. Найбільші складнощі виникають при зміні неформальних правил, оскільки вони мають глибокі історичні корені в культурі різних народів і тісно пов'язані зі стереотипами поведінки та релігійними уявленнями. Ці правила визначають ієрархію цінностей, характерних для більшості в суспільстві. Надконституційні правила є найменш дослідженими як з теоретичного, так і з практичного боків. Перше дослідження надконституційних правил було представлено в книзі М. Вебера «Протестантська етика та дух капіталізму» [15], де німецький соціолог продемонстрував вплив релігійних і моральних цінностей протестантизму на взаємодію економічних агентів та їх ставлення до праці, тобто на правила поведінки у сфері праці;

– конституційні правила також можуть бути як формальними, так і неформальними, і можуть виділятися не лише на державному рівні, а й на рівні окремих суб'єктів механізму. Економічна сутність конституційних правил є ширшою і не залежить від форми представлення відповідних правил, тоді як юридичне розуміння конституції є більш строгим і вузьким. Конституційні правила визначають основи організації суспільства, включаючи розподіл повноважень і механізми прийняття рішень, що впливають на бюджетний механізм регіону;

– економічні правила безпосередньо визначають форми організації бюджетного процесу, в межах яких економічні агенти формують інституційні угоди та приймають рішення щодо використання бюджетних ресурсів. Економічні правила з'являються тоді, коли в суспільстві формуються правила використання обмежених благ, включаючи бюджетні ресурси. Економічні правила встановлюють нормативи та стандарти, що регулюють бюджетний механізм регіону, забезпечуючи ефективність та стабільність бюджетної системи.

Таким чином, розгляд інститутів бюджетного механізму регіону дозволяє глибше зрозуміти складні взаємозв'язки між правовими, економічними та соціокультурними елементами, які впливають на ефективність та стабільність бюджетного процесу на регіональному рівні.

Бюджетний механізм регіону, є динамічним явищем, завдання якого постійно розширюються відповідно до основних тенденцій розвитку бюджетного процесу, змін та настроїв основних його суб'єктів – виробників та споживачів бюджетних послуг. Проте залишаються незмінними принципи функціонування інститутів, певних правил та закономірностей розвитку бюджетного механізму регіону: конвергентність, збалансованість, сумісність, когерентність, узгодженість, рівномірність, гомогенність, достатність, відкритість, стратегічна спрямованість, кумулятивність та еволюційність. Вважаємо доцільним зупинитися та охарактеризувати детальніше кожен із них.

Конвергентність як принцип функціонування інституту бюджетного механізму регіону передбачає поступове зближення економічних показників різних регіонів до єдиного стандарту. Цей принцип сприяє гармонізації фінансових політик та інструментів, що забезпечують рівномірний розвиток регіонів. Завдяки конвергентності, регіони з нижчим рівнем розвитку отримують додаткові ресурси та підтримку, що дозволяє їм швидше наздогнати більш розвинені території. Таким чином, конвергентність сприяє підвищенню ефективності бюджетного механізму регіону та зменшенню регіональних диспропорцій.

Збалансованість як принцип функціонування інституту бюджетного механізму регіону полягає у дотриманні принципу пропорційності між різними інститутами. Це включає формування гармонії між формальними та неформальними інститутами, стримуючими та стимулюючими, забороняючими та дозволяючими, регулятивними та конструктивними, загальними та локальними. Важливо забезпечити баланс між інститутами, що розвиваються, розвиненими інститутами та тими, що відмирають. Такий підхід сприяє ефективному та стійкому бюджетному механізму на регіональному рівні.

Сумісність, як принцип функціонування інституту бюджетного механізму регіону, полягає в наявності чіткого взаємозв'язку між інститутами та їх взаємодоповнення. Цей принцип забезпечує координацію та синергію між різними рівнями управління та інституційними структурами, сприяючи ефективному розподілу ресурсів. Завдяки сумісності, регіональні

бюджети можуть бути оптимально узгоджені з державною бюджетною політикою, що підвищує загальну фінансову стабільність країни. Крім того, взаємодоповнення інститутів дозволяє враховувати специфічні потреби регіонів, забезпечуючи більш гнучку та адаптивну реалізацію бюджетного механізму регіону.

Когерентність як принцип функціонування інституту бюджетного механізму регіону означає «нашарування» інститутів в інституційному полі, що сприяє посиленню їх взаємної дії, підтримуючи його цілісність. Цей принцип забезпечує узгодженість та взаємодоповнення різних інституційних структур, що підвищує ефективність бюджетного механізму. Когерентність дозволяє уникнути конфліктів та протиріч між інститутами, створюючи гармонійне середовище для прийняття рішень. Завдяки цьому принципу, інститути бюджетного механізму регіону можуть краще адаптуватися до змін та викликів, забезпечуючи стабільний економічний розвиток регіонів.

Узгодженість як принцип функціонування інституту бюджетного механізму регіону передбачає ефективну взаємодію різних інституційних структур для досягнення спільних цілей. Вона забезпечує синергію між різними рівнями управління, дозволяючи уникати дублювання функцій та мінімізувати конфлікти. Рівень взаємодоповнення інститутів визначає ефективність розподілу ресурсів та координації дій, що сприяє стабільності регіонального розвитку. Протиріччя між інститутами можуть значно знижувати ефективність бюджетного механізму, тому їх усунення є ключовим завданням для досягнення узгодженості.

Рівномірність, як принцип функціонування інституту бюджетного механізму регіону, забезпечує однакову щільність і насиченість інститутами на всіх рівнях інституційного поля. Це означає, що всі регіони повинні мати доступ до однакових фінансових інструментів та ресурсів, незалежно від їхнього економічного або соціального становища. Рівномірний розподіл інституційних можливостей сприяє зниженню диспропорцій у розвитку регіонів і забезпечує більш справедливий підхід в реалізації бюджетного механізму. Завдяки цьому принципу, регіональні бюджети стають більш стабільними і передбачуваними, що сприяє загальному економічному зростанню та розвитку країни.

Гомогенність як принцип функціонування інституту бюджетного механізму регіону сприяє зниженню природної схильності учасників бюджетного механізму до опортунізму. Це досягається через створення стабільного інституціонального поля, яке забезпечує прозорі та зрозумілі правила гри для всіх учасників.

Формування соціального тиску також відіграє важливу роль, змушуючи учасників механізму бюджетного механізму регіону адаптувати свою поведінку відповідно до соціальних очікувань та етичних норм. Таким чином, гомогенність сприяє підвищенню рівня довіри та кооперації серед економічних агентів, що є ключовим фактором для ефективного функціонування бюджетного механізму регіону.

Достатність як принцип функціонування інституту бюджетного механізму регіону полягає в наявності необхідної та достатньої кількості діючих інститутів, що забезпечують ефективне управління бюджетними процесами. Цей принцип передбачає, що кожен інститут має свою конкретну роль і функції, які доповнюють один одного та забезпечують цілісність системи. Достатність також означає, що існуючі інститути здатні адаптуватися до змін у зовнішньому середовищі та підтримувати стабільність бюджетного механізму. Крім того, цей принцип вимагає постійного моніторингу та оцінки ефективності інститутів для своєчасного виявлення та усунення недоліків у їхній роботі.

Відкритість як принцип функціонування інституту бюджетного механізму регіону передбачає прозорість та доступність інформації щодо бюджетних процесів для всіх зацікавлених сторін. Це означає, що учасники бюджетного механізму повинні бути гнучкими та здатними опанувати численні стандарти поведінки, адаптуючись до змінних умов. Відкритість сприяє підвищенню довіри між урядовими структурами та громадськістю, забезпечуючи ефективне використання фінансових ресурсів. Крім того, цей принцип дозволяє швидко реагувати на економічні виклики та впроваджувати нові методи управління бюджетом для досягнення сталого розвитку регіонів.

Стратегічна спрямованість як принцип функціонування інституту бюджетного механізму регіону означає розвиток у заданому напрямі, що узгоджується з визначеними стратегічними цілями. Цей принцип забезпечує координацію діяльності всіх учасників бюджетного механізму, спрямовану на досягнення поставлених цілей. Відповідність стратегічним цілям дозволяє оптимізувати розподіл фінансових ресурсів та сприяє ефективному розвитку регіонів. Діяльність кожного учасника бюджетного процесу підпорядковується досягненню загальної стратегічної мети, що забезпечує цілісність і системність бюджетного механізму регіону.

Кумулятивність як принцип функціонування інституту бюджетного механізму регіону відображає залежність від попередніх траєкторій розвитку, або path dependence. Це означає,

що зміни, які розпочалися в певному напрямі, мають тенденцію продовжувати розвиватись у майбутньому, закріплюючи існуючі тенденції та структури. Цей принцип важливий для розуміння того, як історичні та інституційні фактори впливають на поточний та майбутній бюджетний процес в межах регіону. Таким чином, кумулятивність підкреслює значення стабільності та послідовності у бюджетному механізмі, що забезпечує передбачуваність і ефективність бюджетного управління на регіональному рівні.

Еволюційність як принцип функціонування інституту бюджетного механізму регіону полягає в поступовому та повільному темпі розвитку, що забезпечує стабільність та передбачуваність бюджетного процесу. Цей підхід дозволяє адаптувати бюджетний механізм до змінних умов, мінімізуючи ризики та невизначеності. Еволюційний принцип сприяє поступовому впровадженню нових бюджетних інструментів та практик, що дозволяє уникнути різких змін і збоїв у бюджетній системі. Таким чином, еволюційність сприяє довгостроковій стійкості та ефективності регіонального бюджетного механізму.

Висновки. У статті розглянуто бюджетний механізм регіону як суспільний інститут, що виконує ключові функції в забезпеченні стабільності та ефективності регіональних бюджетів. Визначено, що інституційна складова відіграє важливу роль у формуванні економічних відносин між суб'єктами бюджетного процесу та забезпеченні їх адаптації до соціально-економічних змін. Основними принципами функціонування інститутів є конвергентність, збалансованість, когерентність та відкритість, які сприяють гармонізації регіональних фінансових політик. Також підкреслено важливість стратегічної спрямованості та еволюційності бюджетного механізму для його стійкого розвитку. Таким чином, це дослідження підкреслює необхідність вдосконалення правової бази та використання міжнародного досвіду для підвищення ефективності бюджетного управління, що стане предметом подальших досліджень автора.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Joseph E. Stiglitz. Globalization and Its Discontents. New York : W.W. Norton, 2002. pp. xxii + 282. URL: <https://digital.lib.ueh.edu.vn/handle/UEH/69581>
2. Трансформація моделі економіки України (ідеологія, протиріччя, перспективи). Інститут економічного прогнозування; за ред. академіка НАН України В.М. Гейця. К. : Логос, 1999. 500 с.
3. Економічний розвиток України: інституційна складова та ресурсне забезпечення : монографія / О.М. Алімова, А.І. Даниленко, В.М. Трегобчук

та ін. К.: Об'єднаний інститут економіки НАН України, 2005. 540 с.

4. Базилевич В.Д., Осецький В.Л. Інституційний концепт модернізації фінансових інститутів. *Фінанси України*. 2013. № 5. С. 19–30.

5. Єфименко Т.І. Актуальні проблеми трансформації економічних теорій в умовах глобальних змін. *Фінанси України*. 2013. № 5. С. 7–18.

6. Леоненко П.М. Методологія аналізу наукових шкіл у економічній і фінансовій науках. *Фінанси України*. 2013. № 5. С. 31–49.

7. Фінансова система України (теоретико-методологічні аспекти) : монографія / Опарін В. Вид. 2-ге, без змін. К.: КНЕУ, 2006. 240 с.

8. Базилевич В.Д., Осецький В.Л. Інституційний концепт модернізації фінансових інститутів. *Фінанси України*. 2013. № 5. С. 19–30.

9. Слухай С.В. Інституційні передумови розвитку української економіки під кутом зору теорії фіскального федералізму другої генерації. *Фінанси України*. 2013. № 5. С. 50–57.

10. Савчук Н.В. Бюджетні пріоритети демократичного суспільства: світова теорія і практика : автореф. дис. ... докт. економ. наук : 08.00.08 «Гроші, фінанси і кредит». Київ 2015. 32 с.

11. Чухно А.А. Економічна теорія: у 2-х т. Економіка України. К.: ДННУ АФУ, 2010. Т. 2. С. 376.

12. Фінанси: підручник / [за ред. С.І. Юрія, В.М. Федосова]. 2-ге вид. перероб. і доп. К. : Знання, 2012. 345 с.

13. Мацук З.А. Міжбюджетні трансферти як інструмент бюджетного регулювання в Україні. *Економічний аналіз* : зб. наук. праць / Тернопільський національний економічний університет; редкол.: С.І. Шкарабан (головний редактор) та ін. Тернопіль : Видавничо-поліграфічний центр ТНЕУ «Економічна думка», 2012. Вип. 10. Частина 2. С. 303–307.

14. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки. К. : Основи, 2000. 179 с.

15. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / Пер. з нім. О. Погорілого. К. : Наш Формат, 2018. 261 с.